

Sárközy Réka

A KRÓNIKA HUMÁNUMA

A XX. századi magyar történelem bizonyos témái 1945 után csak a privát emlékezet részeként hagyományozódhattak tovább, el nem mondható, meg nem írható történet lett a magyar világháborús részvétel egésze is – egészen pontosan ennek minden olyan értelmezési kísérlete, amely eltért a hivatalos, a szovjet szempontoknak alárendelt történeti megközelítéstől, akár tudományos munkákban akár publicisztikában.¹ Lehetetlen volt az átélt második világháborús tapasztalat kibeszélése azoknak is, akik végigélték és elszenveték következményeit. Az egyéni és közös tapasztalatok értékelése így a rendszerváltás előtt a társadalomtörténet számára sem volt lehetséges.

A hetvenes években a helyzet kezdett megváltozni. A 2. magyar hadsereg sorsáról szóló első írás, amely egyben a doni katasztrófa elemzésére is kísérletet tett, Nemeskürty István *Requiem egy hadseregért* című műve volt 1972-ben,² amely nagy vitát váltott ki a történészek körében,³ mégis úttörő jelentőségű, mert a nyilvánosságba emelte a második világháborús magyar részvétel témáját. Hasonló a helyzet Kádár Gyula egykori vezérkari ezredes néhány évvel később megjelent memoárjával.⁴ A könyvet elsősorban az tette szenzációvá, hogy a megjelenés körülményeiből kitűnt, a memoár a nevezetes Aczél-féle »három T« tekintetében a »támogatott« művek csoportjába tartozik. Az addigi gyakorlathoz viszonyítva ugyancsak újszerű múltismertető mű megjelenését az akkori hatalom uralma fenntartása szempontjából hasznosnak ítélte⁵ – írja Szabó Miklós a könyvről. Megjelenésének mégis volt jelentősége, mert először kapott nagy nyilvánosságot egy jobboldali katonatiszt, aki megbízatásai révén a második világháború fontos szereplője lett. Emlékirata felcsillantotta az árnyaltabb történelmi ábrázolás lehetőségét.

Ilyen politikai közegben készült el, idén már harmincegy éve Sára Sándor úttörő dokumentumfilm-ságája. A *Krónika – a 2. magyar hadsereg a Donnál* filmtörténeti szempontból is minden előzmény nélküli vállalkozás volt, ilyen hosszú interjúfolyam nem készült addig, és azóta sem.⁵ A sokáig elhallgatott történet hatalmas erővel szólalt meg, hiába próbálták korlátozni nyilvánosságát, újfajta dokumentumfilm-es narratívát teremtett

¹ 1955-ben, a felszabadulás 10. évfordulójára, szovjet nyomásra jelent meg az első néhány „szakmunkára emlékeztető kiadvány” a második világháború történetéről. Romsics Ignác a magyar historiográfia történetéről írott művében kiemeli Nemes Dezső Magyarország felszabadulása című művét, „amely „a felszabadító szovjet hadsereg” „történelmi cselekedetét” a „német elnyomók” elleni négy évszázados küzdelem végpontjaként, egyben a „nemzeti felvirágzást” hozó „szocialista forradalom” lehetőségének a megteremtéseként értékelte.” Idézőjelek hogy? 1951-ben egykötetes összefoglalás jelent meg az új középiskolai tankönyvek kiegészítéseként, gazdag fényképmelléklettel. Szerkesztője Köpeczi Béla volt (A magyar nép története. Rövid összefoglalás). Romsics kiemeli, hogy a portrék sorát tíz kommunista mártír képe zárta, Horthy, Bethlen vagy Teleki ábrázolása viszont hiányzott az összefoglalásból. Romsics (2011) 390–391.

² Nemeskürty (1972).

³ Nemeskürty többek között azt állította, hogy a hadsereg legénységét célzatosan a szegények, baloldaliak és nemzetiségiek közül válogatták össze, és megfelelő fegyverzet nélkül küldték ki a frontra, vagyis tudatosan halálra szánták őket. Ezeket az állításokat a szakkritika cáfolta. Romsics (2011) 447.

⁴ Kádár (1978). A művet Kádár eredetileg az ÁVH-nak, pontosabban a II/5., illetve a III/III osztálynak írta, kéziratát ma is az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) őrzi.

⁵ A Krónika epizódjai: 1. „Elátkozva a hatodik napot”. Zelk Zoltán; 2. Előzmények; 3. Munkaszolgálat.; 4. Fazekas György; 4. Indulás 1942. január – június; 5. Felvonulás 1942. május – június; 6. Megérkezés 1942. július – augusztus; 7. Hídőcsaták 1942. augusztus – szeptember; 8. Tűzkeresztség. Boldizsár Iván; 9. Helyzetjelentés 1942. szeptember – október; 10. Frontszemle 1942. október- november; 11. Felváltás 1942. november –december; 12. Állóharc 1942. december; 13. Harcelőörs. Sigmond Olivér; 14. Téli front 1942. november – december; 15. Támadás előtt 1943. január 1-január 12.; 16. Támadás 1943. január; 17. Áttörés 1943. január; 18. Haditudósítás. Gallyas Ferenc; 19. Kitörés. 1943. január; 20. Visszavonulás 1943. január; 21. Menekülés 1943. január; 22. Hadparancs 1943. január; 23. Utóvédharc 1943. február; 24. Gyülekezés 1943. február; 25. Házatérés 1943. március–május.

Magyarországon a múlt elbeszélésére. Az alkotók kiindulópontja, hogy a dokumentumfilm a múlt el nem mondott történeteinek adekvát fóruma lehet, ezzel a sorozattal bizonyosságot nyert. Bár érdemeit mindenki elismeri, a 70. évforduló kapcsán ismét felfedezett sorozat számos olyan új kritikát kapott, amelyek megkérdőjelezték a filmsorozat hitelét néhány fontos kérdésben,

Dombrády Lóránd részletes kritikája,⁶ leginkább az alkotók gondolkodásának politikai hatásoktól mentes függetlenségét és a történetekbe foglalt tények történelmi hitelét kérdőjelezte meg – nem vitatva, sőt méltatva a sorozat egyéb érdemeit. Szerinte a filmsorozat azt a kádárista álláspontot képviseli, amely a doni hadsereg pusztulását a hadvezetés, vagyis a Horthy-rendszer egyik legnagyobb bűnéül rója fel, eltúlozva a veszteségeket, hogy a történetből minél súlyosabb kép, egy új Mohács víziója rajzolódjon ki. „A politika által kinyilvánított és megdönthetetlennek számító történetet kellett hinni és hirdetni, így a történetek objektív feltárásának kísérlete sokáig meg sem kezdődhetett. Nem az események történelmi bemutatása, de azok elítélése volt a cél.”⁷ Hibájuknak rója föl, hogy „a politika, de a jó szándékú filmsorozat készítői sem voltak rá kíváncsiak, hogyan védték magukat a honvédek kétségbeesett helyzetükben, hiszen öszerintük ez eleve lehetetlen volt. Érdemüként nem a katonai helytállás és becsület, a bajtársiasság megnyilvánulásait, hanem az ellenkezőjét várták el tőlük.”⁸, így a fejvesztetten menekülő hadsereg képe rajzolódik ki az elbeszélésekből, és nem esik szó hősiességről, elszánt küzdelemről.

Dombrády álláspontját vallja Ungváry Krisztián is, aki a doni katasztrófa évfordulója apropóján megjelent interjúiban három mítoszsal kíván leszámolni: 1. Nem meghalni küldte a hadvezetés a Don kanyarba a hadsereget, hanem lehetőségeikhez mérve maximálisan felszerelve indultak útnak 2. mítosznak tartja a „második Mohács” képét, amely a sorozatból is kirajzolódik. A harmadik mítosz, mellyel le kíván számolni Ungváry az, hogy a magyar katonák jó viszonyban voltak a helyi lakossággal, jobban viselkedtek velük, mint a németek, és felhívja a figyelmet arra, hogy kevés szó esett a magyar katonák kegyetlenkedéseiről, holott „több ezer” falut égettek fel Oroszországban, és nem voltak jobbak, mint a németek. Előadásomban kizárólag ennek a harmadik „mítosznak” erednék a nyomába, és szeretném bizonyítani, hogy a filmsorozatból kirajzolódó kép sokkal árnyaltabb és bonyolultabb mint a barátkozás vagy kegyetlenkedés ellentétpárjának felállítása. Az én célom nem a történelmi igazság vizsgálata volt, a tényeket feltárták már a történettudomány szakmunkái. Nem abból indultam ki, hogy *mit* mesél, aki mesél, hanem elsősorban abból, hogy *milyen elemeket emel ki* a múltból, amelyeket aztán emlékké szerkeszt a kamera előtt, ebből hogyan rajzolódnak ki a második magyar hadsereg hétköznapijai a Don folyó mellett 1942 tavaszától 1943 borzalmas januárjáig.

Az alkotók elsődleges célja sem az eseménytörténet pontos rekonstrukciója volt. Törekedtek ugyan a hitelességre, olyan eseményeket, harctéri epizódokat kerestek, amelyek több elbeszélésben is előfordultak. Egy-egy történet sokszor elhangzik egymástól távol élő egykori katonáktól, akik 1942–43 óta nem is találkoztak, ám a történetek tartalmi elemei ennek ellenére megegyeznek. Ez a legfőbb kontroll az alkotók kezében. Néha, ha az interjúalany nyilvánvalóan lóditott, mellévágtak egy helyesbítő mondatot egy másik szereplőtől. Az ellenőrzésre a munkaszolgálatosokkal készített interjúk is lehetőséget adnak: olykor megerősítik, olykor cáfolják a katonák beszámolóit. Ők helyzetükből adódóan nemcsak kívülről, de kritikusan is látják, és jogfosztottságukban,

⁶⁶ Dombrády (2011). A tanulmány a *Pergőtűz* című nyolcórás összeállítás eredeti forgatókönyve alapján készült, amelyet a Hadtörténelmi Levéltárban őriznek, további forrásai az ebből készült *Pergőtűz I.* és *Pergőtűz II.* forrásgyűjtemények voltak.

⁷ Uo. 546.

⁸ Uo. 553

megalázottságukban távolságtartóan szemlélik a hadsereget. Beszámolóik nélkül nem is lehetne reális képet alkotni a katonák és a munkaszolgálatosok bonyolult viszonyáról. Sárának az ilyen „járulékos” történetek hitelével sem foglalkoztak, az epizód érdekessége vonzotta őket, illetve az elbeszélő portréjának dramaturgiai elemeként használták fel, különös tekintettel a háborús hétköznapokat leíró személyes emlékekre, melyek emberi tulajdonságokat és érzéseket ábrázoltak (részvét, kegyetlenség, elesettség, a küzdeni vágyás érzése, félelem, bátorság). Sem a tények rekonstrukciója, sem a bevonultak szociológiai összetételét reprezentáló minta létrehozása nem érdekelte az alkotókat, a történetekkel érzelmi hatást akartak kiváltani, ez vezette őket a vágás során – vagyis filmet készítettek, nem tanulmányt. A megszólalóknak különböző a rangja, tisztek, törzstisztek, közkatonák, munkaszolgálatosok beszámolóit váltják egymást.⁹ A rangfokozat azonban nem teremt hierarchiát a megszólalók között: nem emel senkit főszereplővé, mert ilyenek a filmsorozatban nincsenek. Minden szereplő, közkatona, munkaszolgálatos és tiszt egyenrangú, valamennyien saját emlékeiből építik fel, mondatról mondatra saját, szuverén emlékművet a doni 2. magyar hadseregről, a magán-emlékművek sokaságából pedig felépül egy nagy, közös mementó is, amelynek létrehozása alkotók és megszólalók legfőbb célja volt. Ugyanakkor igaza van Dombrády Lórándnak vagy más bírálóknak, ha más szemmel nézve a felsorolt epizódokat, észreveszik bennük az ellentmondásokat, logikátlanságot vélnek felfedezni, sőt néhány öreget münchauseniánus történetmeséléssel vádolnak, mert eltúlozzák a hideget, a megtett kilométereket, a tisztek kegyetlenkedéseit, felnagyítják saját helytállásukat, érdemeiket. Azt fontos észrevenni, hogy hiába igazak ezek az észrevételek, a sorozat egészének hiteléhez mindennek nincs sok köze. Számít-e, hogy nem volt mínusz 45 fok, csak mínusz 25? Hogy nem negyven-ötven kilométert gyalogoltak, hanem csak harmincat? A trauma attól még trauma marad, amely meghatározta a Dont megjáró katonák egész hátralévő életét. A pontatlanságok mindössze annyit jelentenek, hogy az elbeszélések közvetlen történeti forrásként nem használhatók fel, hiába tűnhet még ma is az események kincsesbányájának a film. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy egy ilyen emlékmű morálisan megkérdőjelezhető. Ez viszont lehetetlenné teszi egy reális, a tényeknek megfelelő kép kialakítását a hadsereg doni szerepléséről, és ez az a pont, ahol viszont Dombrády Lóránd érvei válnak támadhatatlanná. „A csata leírásához hozzátartozik az egymásnak feszülő felek harcának egyenértékű bemutatása. Esetünkben erről aligha lehet szó. A rendelkezésre álló felemás anyaggal a cél nem érhető el. A szovjet hadsereg hazájukért harcoló katonái ismeretlenek maradnak.”

Voltak bizonyos tematikai csomópontok, melyek „adták magukat”, több elbeszélésben helyet kaptak, mert olyan erős hatásuk volt az elbeszélőre, hogy negyven év után is kiemelkedtek az események hosszú sorából. Ezek a motívumok árulják el, hogyan vélekedtek a Don túlélői az őket érintő fontos kérdésekről, őrizhetnek áruklódó lenyomatokat az egykori katonák gondolkodásmódjáról, és ha valahol, itt keresgélhetjük Sára, Csoóri és Hanák múltszemléletének nyomait is. A témákat a visszaemlékezők emelik ki, körük gyűjtve mindazt, amit fontosnak tartanak elmesélni a múltból. Természetesen kiemelkednek közülük a harcok leírásai, egyes háborús események: hídfőcsaták, az állóharc, az orosz áttörés, a magyarok kitérése. Engem inkább az ezeket körülvevő „járulékos elemek” vonzottak, amelyek ráadásul könnyen meghatározhatók, mert nagyjából minden szereplőnél azonosak: a bevonulás és a búcsú képei, szóba kerül, hogyan viszonyultak a nekik szánt doni szerephez, beszélnek a

⁹ Némelyik tiszt elbeszélése fontos és ritka forrás a döntések nagypolitikai háttéréről, gondolok itt Kéri Kálmán beszámolójára Hitlernél tett látogatásokról, vagy arról a hármójuk közt lejátszott szigorú koreográfiájú hatalmi színjátékra, melyben Jány Gusztáv Kéri közvetítésével felmentését kérte Nagy Vilmostól, szigorúan betartva a szabályzat előírásait kiskgyerekkori legjobb barátjával szemben is.

munkaszolgálatosokról, velük való kapcsolatukról. Már odafelé sokkolja a szereplőket az éhező lengyel lakosság és a kényszermunkára kihajtott, agyondolgoztatott és ugyancsak éhező zsidó nők látványa, kulcsfontosságú az orosz lakossággal való együttélésük csendes hétköznapijainak leírása, sok-sok apró történet alkot mozaikot. Fontos számukra, hogy elmondják elítélő véleményüket azokról a német alakulatokról, amelyekkel a doni tartózkodás különböző szakaszaiban összetalálkoztak és konfrontálódtak. A közkatonák epizodikus történeteit egészíti ki, emeli tágabb összefüggésekbe a tisztek elbeszélése a hadsereg hiányos felszereléséről, a küldetés kockázatainak mérlegeléseiről, helyzetelemzéseik, beszámolóik a németekkel vagy a fővezérséggel folytatott tárgyalásokról.

A számos izgalmas találkozási pontból most a helyi lakossággal kialakult bonyolult viszonyt szeretném érzékeltetni, az idézetek forrásai a filmsorozat interjúi.

A háborús ideológia szerint a magyar hadsereg felszabadítóként érkezett a Don vidékére 1942 tavaszán, ezt kezdetben sokan el is hitték, köztük Rummy Lajos ezredes: Rummy a megérkezéskor próbált tájékozódni, és utasította a papjait, köztük dr. Magass Miklóst, hogy menjenek el a helyi papokhoz és készítsenek hangulatjelentést. Magass kritikusan szemlélte a bevonulás scénárióját: „Volt egy kétes értékű magyar kezdeményezés, hogy ahol mi megjelentünk, állítólag mi foglaltuk el azt a helységet, felállítottak mindjárt egy kettős keresztet: »Itt járt a magyar hadsereg, és visszaadott nektek békét, földet és szabadságot« – ez volt a felírás orosz nyelven is. Hát, kár volt a kettős keresztből gúnyt űzni, az volt a benyomásom, mert nem azért voltunk mi ott, hogy békét, földet és szabadságot adjunk.” (Dr. Magass Miklós 5. 35. 41) Rummy utasította a papjait, hogy az ottani lelkészi hivatalokkal vegyék fel a kapcsolatot, és tájékozódjanak a hangulatról, így Magass is elment a pópához. „Nagyon szép ember volt. És hát ő is igazán meggyőzően, szépen beszélt, hogy miért jöttünk ide? Kell ez nekünk, kell ez nekik? Hogy gondoljuk meg. Mi hirdetjük a szeretetet és hirdetjük az Istent, Krisztust és aztán integetett: hogy lehet az, miért jöttem én ide, és hát hogy menjünk haza. Nem fognak bántani bennünket, engedik, hogy menjünk haza. És hát mit keresünk itt, ennek nem jó vége lesz, mert ezt mondja: Aki kardot ránt – idézte a Bibliát –, az karddal fog elveszni.”¹⁰ (Magass Miklós 5. 37. 10) Magass kritikusan viszonyul a földosztási próbálkozásokhoz is, amelyet a magyar hadsereg szervezett az oroszoknak.

A magyar csapatok mindenestre berendezkedtek. Beszállásolták magukat az ukrán portákra, ahol csak asszonyokat és gyerekeket találtak, és elkezdődött a több mint féléves együttélés. Sokan elmondják, hogy kedvesen fogadták őket, az egymásrautaltságban sajtószerű együttműködés alakult ki közöttük. A katonák szereztek ezt-azt: maradékot a konyháról, tehenet, kecskét, ami éppen akadt, az asszonyok pedig etették őket. „Hát ezt a családot én tartottam el kosztal, mert sosem feküdtek le, amíg én haza nem mentem. Az öreg néni mindig főzött valamit, s azt a fagyos, jeges kenyeret szétvertem csákánnyal, beletettem és nagyon jó volt. Így aztán megvoltunk nagyon szépen ezzel a családdal a visszavonulásig, hanem előtte ki kellett volna üríteni a falut. Mondtam a szolgálatvezetőnek: Engem kímélj meg ettől. Azt mondja: Miért, sajnálok őket? Mondom: Igen, gondoldj arra, hogyha a tiedet így kizavarnák a faluból.”¹¹ (Károly János 12. 10. 37) A katonák jórészt parasztemberek voltak, akik paraszti környezetbe kerültek, melyből hiányoztak a férfiak. Gazdaként is gondolkodtak, nemcsak egy megszálló hadsereg katonájaként. Tavasszal érkeztek, érezték a vetés kényszerét: „Az ukránok ott egész barátságosan fogadtak. Sőt, egyikük-másikuk betársult, beházasodott aztán, szántotta, vetette a földet... Sose felejttem el, egyik nagydarab csepeli gyerek kicsit feljavította a megmaradt lovait és

¹⁰ Pergőtűz 202.

¹¹ Pergőtűz 124.

kiment szántani, mint egy ottani polgár. Aztán mondom is neki, te mit csinálsz, az ellenség földjét szántod? Nagyon találó megjegyzése volt. »Főhadnagy úr, a föld sehol se ellenség. Itt a tavasz, azt meg köll szántani, mert kenyér köll.« (Magass Miklós 25. 17. 49) Nemsokára nyár lett, ott volt a gabona, amit le kellett aratni: „Önként jelentkezőknek lehetett menni aratni az erdő szélére. Mi boldogan mentünk, mert azért a puskához, háborúhoz viszonyítva mégiscsak békés foglalkozás. És ott is felvetődött sok minden, amikor néztük azt az óriás rozstáblát, azt az óriási aratnivalót, hogy vajon ezt elvetették, és mi milyen címen, milyen jogon aratjuk azt le?» (Herencsár Lajos 5. 53. 44)¹² A Don vidéke fában szegény terület, jött a hideg, télen a tüzelőhiány gyorsan problémaként jelentkezett. Kivágtak hát minden fát, amit találtak, és ez rossz érzéssel töltötte el őket: „Dermedt hideg bunkerokban kellett lennünk. Ha fűteni akartunk, igényelni kellett egy bányafigogatot harminc kilométerre, és kivágni az orosz almafáját, amit ő negyven éve keservesen nevelt. Sírt az asszony, hogy ne vigyük, ez neki kell, de hát kellett. És én állítom, hogy a Don környékén egész kert-hektárat pusztíthattunk ki.» (Lengyelóti János 11. 55. 37)

A *Krónika* alkotóinak legfőbb célja az volt, hogy megadják a dicső halál jogát az elesetteknek, a méltó gyász lehetőségét a túlélőknek és a hozzátartozóknak. Ez csak úgy volt lehetséges, ha morálisan elfogadható képet rajzolnak a 2. magyar hadseregről – a megszólalókról egyenként és a hadseregről annak teljességében –, hogy felépülhessen az addig hiányzó virtuális sír vagy emlékmű. Az alkotók kiindulópontként elfogadták a Nemeskürty által behozott új elemet a Don-kanyarban történtek narratívájában: a feláldozott hadsereg képét. Az a formai megoldás, hogy egymás mellett, gyakran egymásra vágva, egyenrangúan szerepeltetnek törzstisztet és közkatonát, jelzi, hogy megítélésükben egy oldalra kerültek valamennyien. Nem egymással szemben áll vezető és vezetett, közös vonásuk, hogy áldozatok. A kibeszélés csak a pozitív elemek erősítésével volt lehetséges. A személyes történetek elemeiből pedig óhatatlanul mítosz épül fel, melyet csak megerősít, hogy szemben áll a hadseregről külső nyomásra kialakított, kanonizált, egyedül érvényes, egyértelműen és teljes mértékben elítélő hivatalos állásponttal, amely a hadsereget egyöntetűen fasisztának minősítette. A kommunista történelemmagyarázatban a politikai ítélet együtt járt a differenciálatlan erkölcsi ítélettel, melynek egyik kommunikációs eszköze az elhallgatás volt. Sáraék ezt az ítéletet mindenképpen cáfolni kívánták a sorozattal, de csak óvatosan tehették. sikerült áttörniük a hallgatás falát, visszaadták a katonák múltját, ez fontos érdeme a filmnek. Igyekeztek apolitikusak maradni, a humánusot emelve ki a történetekből ez az a hozzáállás és erkölcsi parancs, amely a filmet maradandó alkotássá emeli, függetlenül a benne fellelhető és kritika tárgyává tehető narratív keretektől és érzelmi elkötelezettségtől.

¹² Pergőtűz 206.

Hivatkozások

- Bori (2005) Bori Erzsébet: Csonka történelem. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 2005. 11. 36–39.
- Csoóri (1980) Csoóri Sándor: A magyar apokalipszis. *Tiszatáj*, 1980. október
<http://www.konya.hu/Dokumentumok/CsooriApoka.htm>
- Dombrády (2011) Dombrády Lóránd: Emlékezés egy negyedszázad előtti krónikára. A magyar 2. hadsereg katonáinak vallomása az 1943. januári harcokról és a történelmi realitás. *Hadtörténelmi Közlemények* 2011. június, 546–564.
- Fazekas (1979) Fazekas György: *Miskolc–Nyizsnyij–Tagil–Miskolc*. Budapest, Magvető. /Tények és tanúk./
- Gyáni (2000) Gyáni Gábor: *Emlékezés. emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág.
- Gyáni (2012) Gyáni Gábor: *Trianon versus Holocaust*.
http://www.es.hu/gyani_gabor;trianon_versus_holokausz;2012-08-09.html/lapszam/
- Kádár (1978) Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, Magvető. /Tények és tanúk./
- Kónya (1956) Kónya Lajos: *Hej, búra termett idő*. Budapest, Magvető, Budapest, Gondolat 1996. .
- Lajtos (1989) Lajtos Árpád: *Emlékezés a 2. magyar hadseregre. 1942–43* . Sajtó alá rend. Szakály Sándor és Szabó Péter. Budapest, Zrínyi.
- Nemeskürty (1972) Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért*. Budapest, Magvető.
- Romsics (2011) Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században –nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris.
- Sára (1988) Sára Sándor: *Pergőtűz*. Budapest, Tinódi 1988.
- Sárközy (2011) Sárközy Réka: *Elbeszélte múltjaink. A magyar történelmi dokumentumfilm útja*. Budapest, 1956-os Intézet–L’Harmattan.
- Schweitzer (2012) Schweitzer András: Don-kanyarok. *HVG*, július 14. 46–48.
- Szabó M. (1998) Szabó Miklós: *A Ludovikától a Magvetőig*. <http://beszelo.c3.hu/98/10/13szab.htm>
- Szabó P. (1989) Szabó Péter: *Don Kanyar*. Budapest, Corvina.
- Székely (1989) Székely Gabriella: Megbűnhödtük-e már a jövőt? *Filmvilág* 5. 31–35.
- Tóth (2009) Tóth Klára: „Nem én válogattam, hanem a történelem”. Beszélgetés Sára Sándorral *Filmvilág*, 6. 9–12.
- Ungváry (2004) Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris.
- Ungváry szerk. (2005) *A második világháború*. Szerk. Ungváry Krisztián. Budapest, Osiris. /Nemzet és emlékezet./
- Vargyai (2001) Vargyai Gyula: *A magyar honvédség a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*. Budapest, Korona.
- Vígh (1983) Vígh Károly: Katasztrófa a Donnál. Pergőtűz. A történész szemszögéből. *Filmvilág*, 3. 8–11.
- Zsugán (1983) Zsugán István: Krónika Don-kanyarról. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 2. 14–18.
- Zsugán (1988) Zsugán István: Fekete Dobozaink. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 2. 12–15.
- Gallyas Ferenc: *Hősi halálom után 1987*/Tények és tanúk/